

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.25.6

UDK 32.342.2(321.7)

Civilno društvo i država u političkoj misli Zorana Đinđića

I deo

Zoran Đinđić je i kao teoretičar, kao filozof politike, i kao čovek koji se praktično bavio politikom, bio svestan složenog karaktera moderne društvene zajednice i osnovne podele na građansko, odnosno civilno društvo i državu. Nemam nameru, ni tako velike ambicije, da ovde dam uvid u celinu njegovih stavova o odnosu civilnog društva i države. Fokusiraću se na nekoliko njegovih iskaza, pre svega na jedan njegov predgovor za Kozelekovu knjigu *Kritika i kriza, kao* i na neke njegove stavove koje je izneo u dijalogu za odnos civilnog društva i države u našoj situaciji. Dakle, Đinđić je prihvatio jedan od ključnih stavova Kozelekovе studije, da je građansko društvo upravo srušilo apsolutističku državu. Dakle i Kozelek i Đinđić kada govore o apsolutističkoj državi oni govore u stvari o jednoj paradigmi, jednom idealnom tipu za pojam političkog.

Tu je sada zanimljivo da su, kada gledate evropsku istoriju, nekoliko važnih principa sve vreme ne samo u igri, nego i u prvom planu za razumevanje evropskog poimanja države i društva. Ti principi su i danas na neki način bitni za razumevanje društvenog i političkog u evropskom, pa

[1] Autor je profesor emeritus Fakuleta političkih nauka Univerzitet u Beogradu. Email adresa:vpavlovic2003@yahoo.com

ako hoćete i širem globalnom horizontu. A oni su upravo došli iz polja civilnog ili građanskog društva i to iz jednog posebnog, i sa današnjeg staništa neočekivanog polja, iz polja religije. Prve subverzivne ideje, ideje pluralizacije društvenog života došle su sa Reformacijom, sa reformističkim pokretom. Pluralizacija je istina najpre priznata unutar polja vere, ali je Reformacija uvela tu ideju u jednu novu istancu odlučivanja, dakle u polje savesti. Istina, u pogledu te nove istance razvoj novovekovne političke misli pokazuje i ozbiljne rezerve. Hobs je, recimo, smatrao da tu upravo leži problem. Problem u ljudskoj prirodi je u tome što ako vam je savest instanca koja sudi o tome šta je dobro, a šta je zlo, a taj problem ne može da se reši u tom krugu, pošto je čovekova priroda istovremeno i izvor zla. U ostalom i ideja tolerancije je došla iz ovoga polja kao pokušaj da Evropa izađe iz jedne spirale samodestrukcije nakon neprestanih verskih ratova. Ono što je ključno, to je da oni normativni pojmovi koji su karakteristični za neke od predmodernih zajednica kao što su pojmovi istine, pravde pa eto do lepote, dakle ako ulaze u polje političkog modernog društva po tezama koje prihvata i Zoran Đinđić, obavezno postaju korumpirane. Zato one ne mogu biti osnova legitimnosti politike i to je taj problem, problem da ukoliko moderno društvo i društvena zajednica ne bi uvažavala tu dihotomiju, odnosno razliku između civilnog društva i države prosto ne bi mogla da pacifikuju neke od tih centralnih društvenih sukoba oko ključnih normativnih sadržaja. I zbog toga je važan ovaj izlaz na proceduru, dakle pravo postaje proceduralan okvir, formalan okvir, bitna procedura koja dovodi do toga da se u praksi objektivno mogu da razdvoje pravo i pravda. A bitna konsekvencija za politiku u modernom kontekstu je da više osnov njene legitimacije ne može biti u moralu već kao što je rečeno prosto u funkcionalnosti ishoda svake politike. I tu je sada pitanje koje, u razmatranju ove dihotomije koja je suštinska karakteristika modernosti, stalno na neki način interesuje i Đinđića, dakle i onaj krug političke filozofije koji je na njega najviše uticao, a koje je usmereno na to kako nastaje državno-pravna potencija, odnosno kako se

iz građanskog društva formira ili nastaje političko društvo. Povezano sa ovim je i pitanje kako da civilno, odnosno građansko društvo bude taj jedan, ne samo kritički kontrabalans u odnosu na državu nego i da ima jednu važnu funkciju u modernoj zajednici, funkciju stabiliziranja političkog polja. I Evropa je dugo tragala za odgovorom na to pitanje, dva veka ako ne i duže, i tek je u XIX i XX veku pronađeno to rešenje ustavno pravne države gde je jasno postavljena granica između države i društva i gde društvo i država u međudnosu jedno drugo pacifikuju na neki način, odnosno ublažavaju ekstremizam civilnog društva, na jednoj strani, i države, na drugoj strani.

. Zoran Đinđić je bio svestan i osobenosti kako se ta dihotomija, taj odnos između građanskog, tj. civilnog društva i države postavio u našem i istorijskom kontekstu i onome što je bila realnost u kojoj je on delovao. Ja ću u pet tačaka izvući glavne poente, odnosno teze iz njegovog razumevanja pitanja koji su to problemi između civilnog, građanskog društva i države u ovom dakle trenutku tj. nakon 2005. godine.

Zoran Đinđić je, najpre, je bio svestan ogromnog civilnog i demokratskog deficita Srbije i uopšte ovog našeg regiona.

To je povezivao i sa ozbiljnim istorijskim korenima toga dela deficita, jer društvo, tako često ulazi u ozbiljne krize, ratove, da nije čudno i neočekivano da tu građani objektivno imaju više poverenja u državu nego u civilno i građansko društvo. Čak u stvari ne u državu u celini, nego u vojsku, u policiju, u ono što je faktički najoperativniji deo vlasti.

Zoran Đinđić je, takođe, bio svestan asimetrije između slabog građanskog društva, na jednoj strani, i autoritarne države, na drugoj strani, koja je stalno prisutna kao jedan obrazac ponašanja, kao jedna prosto politička vrednost, kao jedna konstanta u modernoj političkoj istoriji Srbije.

On je isto tako bio svestan i značaja civilnog društva za modernu demokratiju. Jedna njegova rečenica istrgnuta baš iz dijaloga sa nevladinim sektorom to više nego jasno i ubedljivo pokazuje. On kaže da je jasno da nema jake i stabilne političke demokratije bez vitalnog civilnog društva.

I najzad peta njegova poenta, dobro je znao i jake, ali i slabe strane civilnoga društva i u tom dijalogu zagovarao je ideju i potrebu dakle samoograničavanja unutar civilnoga društva, građanskog društva. Jer mi na fenomen nacionalizma koji se često produkuje iz političkog polja, (i ta dijagnoza nije sporna), ali mi moramo da gledamo i kao na fenomen koji koji živi i deluje unutar društva civilnog, građanskog ili necivilnog, kako god hoćete. Ključni problem Srbije je što nema mehanizme samoograničavanja te, za mene, najveće opasnosti koja je i bila, i sada je, i verovatno će u prilično dugom periodu biti najveća opasnost i izazov za Srbiju.

II deo

Dozvolite mi da pre nego što pređem na izlaganje najavljenog saopštenja kažem nekoliko reči koje imaju ličnu notu u odnosu na uspomenu na Zorana Đinđića i njegov tekst o ulozi nevladinih organizacija u demokratskom društvu. Dobro se sećam tog premijerovog susreta sa predstavnicima nevladinih organizacija u beogradskom hotelu Palas 2002. godine. Zoran Đinđić je na skup došao nešto ranije i pitao sam ga da li od dnevno-političkih poslova stiže da radi nešto i u teoriji. Razlog za to pitanje je u tome što sam i tada, kao i sada, smatrao da je Zoran Đinđić bio jedan od naših najtalentovanijih filozofa politike i da je šteta ako podpuno zapostavi teorijsko polje svoga delovanja. Njegov odgovor me je, moram da priznam, iznenadio. Rekao je da ne samo da nema vremena za teoriju, nego i da je namerno prestao da misli na političku filozofiju, i da sada misli, govori i dela na drugoj talasnoj dužini i u jeziku praktične politike.

No, već u govoru koji je sledio, pokazalo se da Zoran Đinđić nije mogao tako lako da se odrekne širokog teorijskog i filozofskog obrazovanja koje je posedovao.

Njegovo tadašnje uvodno izlaganje na početku ovoga skupa, teorijski je vrlo konzistentno, sa punim razumevanjem prirode i uloge civilnog društva. Mada je govorio bez ikakvog podsetnika, to izlaganje sadrži niz vrlo značajnih i konzistentno povezanih teorijskih stavova i ideja. Želim da podsetim na neke od njih, pre nego što izložim sopstveno viđenje osnovnih funkcija koje ima civilno društvo.

III deo

Prvo, Đinđić otkriva ozbiljan **civilni deficit** u formiranju građanskog društva kod nas. On konstatuje da je naše društvo, za razliku od većine evropskih društava, propustilo fazu prosvetiteljstva i suzbijanja apsolutne države, fazu formiranja demokratske javnosti ranih građanskih društava. „Odvajanje privatnog i javnog, ličnog i javnog, nije uspostavljeno, nego je kod nas javnost još uvek jedna pozornica privatnih egoizama, a u privatnom domenu još ima mnogo delova onog javnog diskursa koji remeti neku intimnost i neke lične vrednosti” (Đinđić, 2002).

Drugo, i povezano sa prethodnim, je njegovo ukazivanje na **istorijske korene** i probleme u vezi sa građanskim društvom u Srbiji, to jest na činjenicu mnogobrojnih *istorijskih kriza* koje su u poslednja dva veka karakterisale naše prostore i „koje su vodile prirodnoj sklonosti ljudi da u državi vide rešenje” (Đinđić, 2002). Đinđić s pravom podseća da kada se prevše često suočavate sa ratovima, regionalnim i svetskim krizama, onda je razumljivo da građani imaju više poverenja u vojsku, policiju i državu uopšte, kao mehanizam rešavanja krize, nego u nedržavne mehanizme poput civilnoga društva. Svojim neobavezujućim i raspršenim institucijama građansko društvo ne može da rešava probleme rata i ve-

likih krizam na način kako to može država i politika. U najmanju ruku građansko društvo je u takvim situacijama inferiornije od države. I zaključuje: „Stoga su ljudi na našim prostorima više fokusirani na državu i više veruju džavi” (Đinđić, 2002).

Treće, i opet povezano sa prethodnim, je ukazivanje na **asimetriju slabo građansko društvo - autoritarna država**. Mislim da Đinđić s pravom upozorava da „diktatura u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji zapravo počiva na slabom građanskom društvu, a ne na snazi diktatora” (Đinđić, 2002). U tome ima mnogo istine, jer samo jako građansko društvo može da bude ozbiljna brana političkim diktaturama i autoritarnim političkim aranžmanima različitog tipa. Tu možda leži i deo odgovora zašto je istorija Srbije puna diktatura i autoritarnih političkih aranžmana.

Četvrto, imajući u vidu neposredno autoritarno iskustvo iz devedesetih godina, Đinđić tačno uočava „da je pre demokratskih promena uloga nevladinih organizacija bila netipična za tradicionalne nevladine organizacije, a tipična za nevladine organizacije u nedemokratskim društvima” (Đinđić, 2002). Ta (ne)tipičnost se ogleda u činjenici da se u autoritarnim političkim porecima (poput onog kakav je bio u Srbiji tokom devedesetih godina) nevladine organizacije usmeravaju na političke teme, što ima za posledicu **visok stepen politizovanosti** njihovih aktivnosti. Za razliku od toga, u stabilnim demokratskim društvima nevladine organizacije su, po pravilu, nepolitizovane ili niskopolitizovane, i usmerene na zadovoljavanje različitih socijalnih interesa građana.

Peto, Đinđić ukazuje na bitan **značaj civilnog društva za modernu demokratiju**. Moderna demokratija i moderna demokratska društva nastaju odvajanjem privatnog i javnog, države i društva, i opstaju kroz sinergiju i simbiozu ta dva polja. Njegov zaključak o značaju civilnog društva za demokratiju iskazan je na kristalno jasan način i ima univerzalnu teorijsku vrednost: „Jasno je da nema jake i stabilne političke demokratije bez vitalnog civilnog društva, koje je neka vrsta plodnog tla iz kojeg se demokratske institucije obnavljaju, ali nije identično sa samim tim institucijama” (Đinđić, 2002). U ovom stavi iskazana je sva dijalektika odnosa države i društva, političkih institucija i civilnog života. Samo aktivno civilno društvo može da obezbedi životne sokove za socijalne korene demokratskih političkih institucija.

Šesto, Đinđić pokazuje da vrlo dobro zna šta su **jake, ali i slabe strane civilnoga društva**. On s pravom kaže da civilno društvo jeste jedna autonomna društvena snaga, koja deluje u okviru države, ali „predstavlja mnogo više nego što država ikada može da uradi” (Đinđić, 2002). No, tu gde leži njegova snaga, leže i njegovi rizici i nedostaci civilnoga društva. Ako civilno društvo „nema osećaja za odgovornost i za meru onda to može da postane jedna divlja subjektivnost, kao što je rekao Hegel” (Đinđić, 2002). Ovaj Đinđićev iskaz o civilnom društvu u potpunosti korespondira sa jednom od glavnih regulativnih ideja pluralističke revolucije koja je zahvatila istočno-evropske zemlje u vreme urušavanja socijalizma na prelazu iz osamdesetih u devedesete godine dvadesetoga veka, a to je

ideja samoograničavanja. Tu ideju su najvehementnije izrazili srednjevropski intelektualci poput Havela, Konrada, Kuronja.

IV deo

Imajući u vidu društvenu i političku situaciju u Srbiji u periodu nakon oktobarskih promena 2000-te godine, želim da ukažem na nekoliko osnovnih funkcija civilnog društva.

Civilno društvo ima **kritičku funkciju** u odnosu na državu i njene institucije. Da li je ta funkcija dovoljno razvijena, ili možda još preciznije pitanje: da li je kritika države od strane civilnog društva efikasna i delotvorna? Kada je reč o Srbiji, rekao bih da je odgovor na ovo pitanje definitivno više negativan nego pozitivan. Jedan deo odgovornosti za takvo stanje leži na strani države i njenih institucija, koje se jednostavno ne obaziru na kritiku koja dolazi iz civilnog polja. Drugi deo odgovornosti je na strani civilnog društva, koje ne uspeva uvek da nađe pravi ugao kritike i da se i u oštroj kritici postojećeg poretka jasno distancira od snaga staroga režima, koje su, nakon promena, postale „kritičari svega postojećeg“ .

Povezana sa prethodnom je i **kontrolna funkcija** civilnoga društva naspram države i njenih institucija. Da li je naše civilno društvo osposobljeno za kvalitetnu kontrolu naših država i za stalnu evaluaciju kvaliteta politike u nas? Usudio bih se da kažem da mi u celini na ovim prostorima nemamo izgrađene stabilne i trajne civilne mehanizme kontrole kvaliteta javnog političkog delovanja. Koliko su razvijene veze građana i civilnog društva sa medijima? Kolika je uloga civilnoga društva u formiranju javnoga mnjenja? Koliko građani drže do naših ocena politike i političara?

Civilno društvo od Tokvila pa do naših dana ima važnu **edukativnu funkciju**. Civilno društvo jeste ili bi trebalo da bude najšira društvena škola demokratije. Možda je ovo i najrazvijenija dimenzija delovanja organizacija civilnoga društva u našem regionu, bez obzira o kome se društvenom polju radi. No i tu ostaje pitanje da li su efekti obrazovnih napora civilnoga društva u skladu sa uložnim finansijskim sredstvima, vremenom, organizacionim i ostalim ulozima.

U siromašnim društvima poput zemalja našeg regiona, izuzetno je važna **solidaristička funkcija** civilnoga društva. Često su u tom polju predominantno aktivne crkvene institucije i verske organizacije, što samo po sebi ne mora da bude loše, ali je svakako nedovoljno. U društvima koja žele da razvijaju duh kompetitivnosti i logiku profita po svaku cenu, solidaristička briga o siromašnim, slabim, nezaštićenim članovima zajednice ili licima sa posebnim potrebama, postaje izuzetno važna. Kod nas su još uvek predominantno na delu stari tradicionalni tipovi solidarnosti (porodičnog ili zavičajnoga tipa) karakteristični za organski tip zajednice.

Srodna predhodnoj je **integrativna i stabilizirajuća funkcija** civilnoga društva. U društvima sa heterogenom etničkom, religijskom i kulturnom strukturom, sa velikim brojem izbeglica i raseljenih lica, sa visokim nivoom etnifikacije politike i društvene konfliktnosti različitog tipa, integrativna i samoograničavajuća funkcija civilnoga društva može znatno doprineti stabilizovanju ovog tla, koje je u pojedinim delovima regiona još uvek trusno i nestabilno.

Civilizirajuća funkcija civilnog društva je izuzetno potrebna i važna na prostorima Jugoistočne Evrope. Razvijanje normi uljudnog ponašanja, redovne brige o higijeni i zdravlju, tačnosti, odgovornosti za preuzete obaveze, radnih navika i slično ostaje veliki posao na ovim prostorima.

Za društva i države, poput Srbije, koja u ovom trenutku predstavlja zemlju sa mnogo problema, a malo rešenja, važna je **inovativna i pokretačka funkcija** civilnog društva. Ovako shvaćena funkcija civilnoga društva je ovde još uvek u povelju, slaba i nedovoljno inventivna.

V deo

U analizama i kritičkim ocenama postignutih rezultata tokom prvih pet godina nakon demokratskog prevrata iz oktobra 2000-te godine, ukazuje se na mnogo rezultata, a još više, na mnoštvo teškoća, neostvarenih obećanja i propuštenih prilika za sveobuhvatnije demokratske reforme u Srbiji.

Jedan, u teorijskom i istraživačkom smislu, prilično zanemaren aspekt demokratske tranzicije kod nas sastoji se u ozbiljnim deficitima u obnovi i razvoju institucionalnih kapaciteta političkih ustanova u Srbiji. To ozbiljno otežava revitalizaciju i uspon civilnog društva u procesima demokratske konsolidacije. Civilno društvo može da podstakne rad političkih institucija, ali ne može da ih nadomesti i zameni.

Bitna karakteristika političkog režima u Srbiji tokom devedesetih godina bila je urušavanje političkih institucija i njihovog značaja. Institucije su postajale formalna fasada koja je pružala legitimaciju realnoj personalnoj političkoj moći neprikosnovenog lidera.

Da li se i koliko napredovalo u podizanju demokratskih kapaciteta političkih ustanova u Srbiji nakon promena iz 2000-te je pitanje na koje nije lako dati precizan odgovor bez dodatnih istraživanja. Načelno može da se kaže da je u toj oblasti zaostajanje reformi možda veće nego u bilo kojoj drugoj oblasti društvenog života.

Mogućnosti uticaja civilnoga društva na podizanje kvaliteta i kapaciteta političkih ustanova u Srbiji su objektivno gledano sužene i ograničene. Jedan pravac tog uticaja tiče se ustavnog inženjeringa, a drugi se odnosi na podizanje kapaciteta postojećih političkih ustanova.

Što se tiče osnovnih institucionalnih aranžmana u političkom sistemu oni se određuju ustavom. Uticaj civilnog društva na ustavna rešenja položaja osnovnih političkih ustanova zavisiće od načina donošenja novog

ustava. U ovom momentu dve su moguće pretpostavke. Prva pretpostavka je da se ustav donese po postojećim ustavom predviđenoj proceduri. Ta mogućnost se čini teško izvodljivom, jer je pored dvotrećinske većine u parlamentu, potrebno da ga na referendumu podrži i većina građana. Postojeći ustav spada u izrazito tvrde ustave u pogledu mogućnosti njegove promene. Druga proceduralno gledano lakša mogućnost je donošenje novog ustava od strane ustavotvorne skupštine. Takva situacija bi, sa stanovišta civilnog društva, bila povoljnija jer bi podrazumevala široku javnu debatu o svim najvažnijim ustavnim rešenjima, što bi dalo priliku organizacijama i predstavnicima civilnog društva da aktivno utiču na najvažnija ustavna rešenja. Prva pretpostavka da se ustav donese po postojećoj ustavom predviđenoj proceduri, ne čini se u ovom trenutku da je dobro rešenje, jer bi takav ustav ne samo sadržao mnoge ustupke političkoj desnici, već bi suzio mogućnosti vođenja ozbiljnih ustavnih rasprava u političkoj javnosti Srbije.

Što se tiče uticaja civilnoga društva na unapređivanje postojećih političkih institucija čini se da nevladine organizacije imaju na raspolaganju nekoliko mogućih ciljeva i pravaca akcije.

Prvi i sa praktičnog stanovišta najurgentniji cilj je borba protiv korupcije. Korupcija je ozbiljna bolest društva, koja je tokom devedesetih dobila epidemijske razmere i koju nije lako suzbiti. Korupcija je ona vrsta socijalnog korova koji nije lako iščupati, pošast koja se brzo i lako širi, i koja poput kancera, zahvata društveno tkivo. Na lestvici korumpiranosti naše društvo se kotira vrlo visoko i u svetskim razmerama. Korupcija je rđa koja nagriza i rastače društvene i političke institucije. Bez smanjivanja nivoa korupcije nema ozbiljnog napretka u podizanju demokratskih kapaciteta naših institucija.

Drugi najvažniji cilj aktivnosti civilnoga društva je dugoročan i sastoji se u izgradnji novog liberalno-demokratskog sistema vrednosti, kao osnove nove političke kulture. Kao što je govorio Zoran Đinđić „ako demokratija ne postane kultura, onda ništa ne vrede ni institucije, ili ne vrede dovoljno”.

Postojeće političke ustanove u Srbiji imaju vrlo nizak rejting u očima građana. Prema istraživanjima CESID-a glavni akteri civilnoga društva, to jest nevladine organizacije, imaju znatno bolji rejting od političkih partija i zvaničnih državnih institucija (parlamenta, vlade, sudstva, uprave). Tako je poverenje građana u nevladine organizacije dvostruko veće nego u političke partije. Istraživanja Mladena Lazića pokazuju tri značajne karakteristike civilnog društva u Srbiji danas. Prvo, dve trećine angažovanih u civilnom sektoru čine pripadnici srednjih klasa i slojeva - stručnjaci i studenti. Drugo, više od 60% aktivista nevladinih organizacija sačinjavaju žene. I treće, politička orijentacija centra i levog centra preovlađuje kod dve trećine pripadnika i aktivista civilnog sektora (Lazić, 2005). Na osnovu ovih istraživačkih podataka može se zaključiti da su realni potencijali civilnog sektora u Srbiji znatno veći od onih koji mu se obično pridaju.

Slažem se sa onim ocenama koje govore o jakim procesima restauracije starog poretka koji su zahvatili Srbiju u poslednjih par godina. „Suprotstavljenost reforme i restauracije, koja po pravilu izaziva tenzije, u Srbiji je izražena do krajnjih granica. Srbija se koleba da krene i kuda da krene. Boji se da ide napred, ali ne može ni da se vrati natrag” (Mićunović, 2005:455).

Sa velikim stepenom sigurnosti se može reći da su problemi u Srbiji toliko mnogobrojni i tako teški, da se ne mogu rešiti samo iz političkog polja, i da je puno angažovanje civilnog društva neophodno. U tom smislu civilno društvo će opet morati da postane **mobilizatorsko, ofanzivno**, a ako je potrebno i **subverzivno** u odnosu na jake trendove restauracije starog autoritarnog poretka.

Literatura

- Đinđić, Zoran. (2002). *Uloga nevladinih organizacija u demokratskom društvu*. www.milenijum.org
- Lazić, Mladen. (2005). *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Mićunović, Dragoljub. (2005). *Moja politika*. Beograd: Filip Višnjić.
- Pavlović, Vukašin. (2004). *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Čigoja štampa.